

# Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü

EUROPEAN FINANCIAL CONTROL IN THE  
OTTOMAN EMPIRE

Yazan: Amerikada Williams College Profesörlerinden (Donald C. Blaisdell) Tercüme eden: Mülkiye Mektebi ve Robert Kollac Muallimlerinden Hazim Atif.

## Tercümeden Evvel Bir Kaç Söz

Blaisdellin, doktora tezi olmak üzere kabul olunan bu eseri çok ehemmiyetlidir. Müellif üç sene, (1922-25) İstanbulda Robert Kollacda hocalık etmiş ve Amerikaya avdetinde doktorasını hazırlamağa başlayarak tedkikatta bulunmak üzere yeniden İngiltere, Fransa, Almanya ve Türkiyede seyahat etmiştir.

Bu eser Osmanlı İmparatorluğunun alelade bir mali tarihi değil belki Düyunüumumiye idaresini meydana getiren amillerin ve bu idarenin geçirdiği safhaların iyi bir hulusasıdır. Dr. Blaisdell, dünya ve bilhassa şarkikarip siyaseti noktai nazarından Düyunüumumiye idaresini tedkik ederken başka müelliflerin esesleriyle iktifa etmemiş, menbalara müracaat etmiş ve belki şimdiye kadar meçhul kalmış bir çok meselelere temas eylemiştir. Müellif Düyunüumumiye meclisinin bütün zabıtlarını ve avrupa kütüphanelerinde bu meselelere mütedair gazete koleksiyonlarında tedkik eylemiştir.

Osmanlı dynumumiyesiyle alakadar olmayan bir memleket noktai nazarından yazılan bu eser, tedkikata layik olduğu kanaatiyle tercüme edilmektedir. Müellifin arzusu, gerek zikredilen vakıalar ve gerek bunlara verilen manalar için yapılacak her türlü tenkitleri hürmetle dinlemektir.

*Hazın Alif*

## Methal

Beynelmilel borçların, siyasi, hissi ve ruhi teğevvşlerden hali olduğu nadir görülür. Bilhassa geri kalmış memleketlerden biri borçlu olduğu zaman bütün alakadarları uėraődıran bir çok müşkülât baő gösterir. Bu hakikatlar Avrupalılar için o kadar uzun zamandanberi malm bulunmuőtur ki siyasi umdeler haline gelmiş ve garp meddeniyetinin inkiőafında bariz vasıflardan olan tevekkul ve mukadderata teslimiyet mefhumlarında bir amil olmuőlardır. Halbuki dolarla birlikte mutlaka bayrağın gitmesi lâzım olmamakla beraber bir çok Őeylerin gittiğini, Amerikalılar daha henüz etin bir tecrübe mektebinde öğrenmektedirler. Fransa, Almanya, İngiltere, Meksika, in, Nikaragua ve Dominikan cumhuriyeti gibi mtehalif menbalardan Hkmeti Mttehideye gelen havadisler ve siyasi muhaberat her altının temiz ve berak bir surette parlamadığını göstermektedir. Amerika mnasebati hariciyesiyle meşgul olanlar son bir rubu asır zarfında ikrazat, tediye itilafları, ecnebi memleket bütçelerinin mütehasıslar tarafından mrakabası ve bazen bunları takip eden muhtelif derecelerde siyasi ve asker müdahalelerle daha çok alâkadar olmuőlardır. Bu hususta hiç bir kimse ( Washington ) daki Hariciye, Ticaret ve Maliye nazaretleri kadar müteyakkız değildir.

Bu sebeplerdeki (Blaisdell) in Osmanlı Dynu Umumiye tarihi, Şimdiye kadar Türkiye ahvaliyle meşgul olmuş bulunsun bulunmasın, beynelmilel münasebetle alakadar olan her kesin

nazarı dikkatini celbetmelidir. Amerikalıların pek pahalıya mal olan tecrübe mektebinde taallüme devam edeceklerinde şüphe yoktur. Bununla beraber başkalarının tecrübelerinden bir az olsun malumat elde etmemeleri içinde bir sebep mevcut değildir. Şarkı Karip çoktan beri dünya siyaseti uleması için bir laboratuvar teşkil eylemiştir. Şarki Karipdeki karışık meseleler arasında Osmanlı Düyunü Umumiye idaresinden daha ehemmiyetli olan pek az müessese vardır. Bu sebeplerdirki Osmanlı Maliyesindeki Avruka kontrolunun objektif bir tahlilinin elde bulunması fevkalade ehemmiyeti haizdir. Bu kitapta mevzuubahis edilen muhtelif meseleler, karie eski Osmanlı İmparatorluğu ahvali, bir çok avrupa Büyük Devletlerinin harpten evvel ve sonra Şarkı Karipte takip ettikleri siyaset, "Geri," memleketler üzerindeki mali vasayet ve ecnebi sermayesinin hasıl ettiği siyasi karışıklıklar hakkında bir çok şeyler öğrete bilir.

(Dr. Blaisdell) in kitabı vukuatın sadece bir hikâyesi değil belki bunları dünya ahvali noktai nazarından görmek üzere yapılmış ciddi bir teşebbüstür. Şüphesiz bazıları itiraz ederek diyeceklerdirki Osmanlı Düyunü Umumiye idaresi ne teessüs, ne memurin ve nede faaliyeti itibariyle siyasi olmayan bir müessese olduğundan bunu Avrupa emperyalizmiyle alakadar bulmak doğru değildir. Bu, esas itibariyle bir tabir meselesidir. Fakat (Dr. Blaisdell) in müdafaa ettiği tez mütteliklerin Sévres de dikte ettirdikleri ve Türklerin bilahara tasdikten imtina eyledikleri muahede ile takviye olunmaktadır. Bu muahede şimdiye kada mevcudiyetlerinden şüphe olunmakla bunların bir çok gizlenmiş arzuları ilk defa olarak alemin nazarlarına arzeyelemiştir. (Dr. Blaisdell) Düyunü Umumiye idaresine Balkanların, Anadolu ve Arap Vilâyetlerinin iktisadi tarihinde haklı olarak büyük bir mevki ayırmaktadır. Müellif şu çok mühim noktaya nazari dikkati celbetmiştir. Düyunü Umumiye idaresinin (müslüman ve hiristiyan) bütün memurlar, her taraftan sui istimal ile malul bir imparatorluk sistemi ortasında, memurluk namus ve istikametine yüksek bir nümune teşkil eylemişlerdir. Bununla beraber Türk

millî cereyanı kapitülasyonlar ve diğer ecnebi müdahale vasıtalarıyla birlikte Düyunü Ümumiyeide imparatorluğun müessesat enkazına fırlattı. Nicin? Çünkü milliyetperverlik harîçten konulan takyidat içinde boğulur; kuvvetli bir nasyonalizmin kendini gösterdiği her yerde ecnebi vasayet kendi kendisinin cezasını verir, Türkler "Hürriyet intizamdan daha ziyade şayanı arzudur," dediler. Çinliler ve Amerikalıların iktisadi münasebatta bulunacakları bir çok milletlerde Türklerin bu fikrine iştirak ediyorlar. Bu noktai nazar her ne kadar hoş a gitmese bile nazarı dikkate alınmalıdır.

Bu sebeplerdir ki (Dr. Blaisdell) in tedkiki, dünya ahvaliyle alâkadar olanlara ve bilhassa Şarkı Karipte münasebettar bulunanlara hararetle tavsiye olunabilir.

Edward Mead Eare

## Mukaddime

Emperyalizmin daima mevcut olduğu görülüyor. Bununla beraber bazıları Şarkı Karipte emperyalizim hakkında yeni bir eseri küstahca bula bilirler. Bu eser asırdide şark meselesinin akademik bir tedkiki olsaydı sebebi vucudu şüpheli olurdu. Halbuki bildiğime göre Osmanlı imparatorluğundaki avrupa menfa fiini iktisadî kontrol noktai nazarından tefsir hususunda yapılan ilk teşebbüstür.

Böyle bir kitap yazmayı bana ilk defa 1925-26 kışında tavsiye ettiler. Şarkı Karipte üç senelik bir ikametden sonra henüz Amerikaya dönmüştüm ve bu şerait altında teklif cazibeli idi. Şarkı Karipte 1922 ve 1923 senelerinin tarihi vakalarını yakından görmek fırsatına nail olmuş bulunmaklığım bende, Türk millî hükümeti ile itilâf devletlerini harbin kenarına kadar getiren menafiin temellerini açmak arzusunu uyandırdı.

1923 de (Prof. Earle) ün Bagdad Demiryolu hakkındaki kitabının intişarıyla bu teşebbüs diploması ve beynelmilel rakabet karanlıklarından çıkararak Büyük Harbe sebep olan kuvvetlerden biri olmak üzere tebarüz eyledi. Şarkı Karipteki Fransız menafii o kadar eski idiki bütün şarki Akdeniz havzasındaki avrupa nüfuzuna şekil vermişti. Ancak Türk nasyonaliziminin dramatik bir tarzda inkişaf ve muvaffakiyeti ve Lozan'da vaziyetin müttefikler aleyhine tebeddülleri Sévre muahedesini nazarı dikkatten uzaklaştırdı. Bununla beraber o muahedenin ahkâmından bir çoğu Türkiyede müttefiklerin maddi menafii esas tutularak tesbit olunmuştu. Lakin bu menfaatler ve bilahara harp ganimeti olarak müttefiklere kalan Almanya ve Avusturyanın menfaatleri senelerden beri avrupa kontrolunda bulunan bir müessesese — Osmanlı Düyunü Umumiye idaresi tarafından himaye olunuyordu.

Mes'ele vazıhdı; fakat bunu hal şekli ancak bilahara bulundu Amerikada ele geçirilebilecek menabii böyle bir mes'eleyi tetkik için kâfi olmadığı aşikârdır. Bilhassa bir menbaa, Düyunü Umumiyenin İstanbuldaki arşivelerine lüzum vardı. Kolombiya darülfünunu İstanbula gitmemi temin etti ve o esnada İngiliz Dayınler vekili ve meclis reisi olan (Sir Adam Block) bu arşivler üzerinde tetkikat için müsaade verdi. Mumaileyhin 1928 de meclisi idare zabıtlarından şimdiye kadar mahrem olanlarının bu ki aba derci hakkında ita ettiği müsaade de aynı derecede mühimdir. Gerek Kolombiya darülfünununa ve gerekse (Sir Adam Block) a minnettarlığımı arzederim.

El emmiyetli fakat daha az lüzumlu bazı malumat ita eden İstanbuldaki diğer zevatada müteşekkirim; Harp esnasında Düyunü Umumiye meclisi idare riyaeetinde bulunmuş olan Hüseyin Cahit Eey, Lozanda ki Turk müşavirlerinden Muslihiddin Adil ve Ahmet Emin beyler bir çok suallere cevap vermek suretile muavenette bulundular. Düyunü Umumiye memurlarından (M. Lescaillet) ve (M. Dochoda) İstanbuldaki tetkikatımı teshil ettiler.

Berlinde Doyçe Bankdan (Dr. Weigelt), (S. Bleichröder) den Dr. Breslauer, Alman Hariciye Nazaretinden Dr. Ziemcke ve Alman Sanayi Bankasından Dr. Boetzkes şayanı ehemmiyet ve saik verdiler. Aynı suretle Cinevrede M. Eugene Borel ve Londurada (Sir Vincet Caillard) mes'elenin mühim safhalarını izah ettiler. Osmanlı Bankası Paris şubesi memurini, Londrada ecnebi esham hamilleri cemiyetinin müdürleri ve Düyunü Umumiye Müdiri umumisi M. Raymond Maurel tarafından bir çok tafsilat ita olundu.

Eserin müsveddeleri Kolombiya darülfünununda ki profesörlerim (Edvard M. Earle), (Parker T. Moon) ve (Joseph P. Chamberlain) tarafından okundu ve bu zevatın her biri kıymettar mütalaalarda bulundular. Metnin tashihi hususudda pederimin gösterdiği muavenete çok minnettarım. Bir çok tetkik ve tesbit gibi yardımlarıyla zevcemde esere hizmet etmiştir. Filhakika bu eser onun iktiham ettiği müşkülâtın bir hediyesidir,

Böyle bir mevzu üzerinde yazılan bir eserin tenkidata ve ihtilafı efkâra sebep olacağı şüphesizdir. Vakıaların tefsiri ve dermeyan olunan fikirlerden mütevellit bütün mes'uliyeti de kabul ediyorum,

*D. C. B.*

Mayıs 1929

Kolombiya Darülfünun

## Birinci Bap

### Meselenin Anahatları

Bu kitap bir şark efsanesi nakleder. Fakat (Kipling) in bahsettiği şarkın değil, Şarkı Karibin, medeniyet yollarının geçit yeri olan şarkın. Eser Osmanlı İmparatorluğundaki avrupa ikti-

sadi nüfuzunun bir hikâyesidir, Asıl mevzuu Osmanlı Düyunü Umumiye İdaresi denilen teşekkülün teessüsü, faaliyeti ve mahiyetidir. Bu sikletbahş unvan, sahai faaliyeti şimali Afrikadan İran hudutlarına ve Tunadan Bahri Ahmere kadar uzanan bir müesseseyi gizliyordu. Bunun Osmanlı İmparatorluğundaki hukuku ise, Avrupa hariciye nazaretleri tarafından müdafaa edilen bir itfafa istinat ediyordu. Hariciye idaresinin fikirleri garbi Avrupa devletlerinin sefaretlerince kemali ehemmiyetle sorulurdu. Harpten sonraki günlerde ise meclisi idare azaları iki sulh muahedesinin tanzimine yardım ettiler.

### **Düyun Umumiye Meclisi Avrupa Kapitalizminin bir İleri Karakolu idi.**

1875de Osmanlı hükümeti iki yüz milyon İngiliz Lirasına balığ olan harici düyun servisini tediye imkân bulamamıştı. Altı sene sonra Osmanlı Hükümetiyle ecnebi ve yerli alacaklılar mümessileri arasında osmanlı tahvilâtı üzerinde tediye tekrar başlamak için bir ittlâf aktoluadı. Muharrem fermanı tesmiye olunan bu itilâf devlet varidatından bir kısmı üzerinde Avrupa kontrolu tesis ediyordu. İşte bu suretle Osmanlı Düyunü Umumiye İdaresi tesmiye olunan beynelmilel müessese vücutta geldi. 1881 de bumüessesenin varidat toplayan memurlarının adedi üç binden fazla idi. Meclisi idaresi İngiliz, Felemenk, Fransız, İtalyan, Avusturye--Macaristan ve Osmanlı hamillerini temsil eden altı delege ile eşseriyeti Osmanlı Bankasının elinde bulunan imtiyazlı tahvilâtı temsil eden yedinci bir delegeden müteşekkildir. [1]

[1] Bu teşekkülün resms unvanı "Administration de la Dette Publique Otfomane," idi. Bu tabir hem idare meclisine hem de bunun kontrolu altında bulunan varidat toplayan teşkilât için kullanılırdı. Bu eserde Meclis ve Düyunü Umumiye tabirleri Meclisi idare için ve D. U. İ. hamilleri de meclisten tefrik arzu edildiği zaman umumî teşkilât için kullanılacaktır.

Bu idarenin faaliyeti doğrudan doğruya ve ya bilvasıta pek mühim neticeler hasil etmiştir. Muharrem Fermanına (1881) dahil borçların muhafızı sıfatıyla Meclis bu tarihten evvel avrupa kapitalistlerinin Osmanlı tahvilatına yatırdıkları paraları muhafaza için kurulmuş bir vasıta idi. Türk tahvilâtına yatırılan yüz milyonu müteceviz İngiliz lirası on binlerce avrupalının kazanç ve tasarruflarından terekküp ediyordu. On dokuzuncu asrın ortasında İngilizler ve Fransızlar Osmanlı tahvilatına çok rağbet ediyorlardı; çünkü yatırdıkları paraya mukabil vüksek bir menfaat temin edeceklerini ümit ediyordu. Bundan maada fikirlerine göre bu tahvilât hükûmetlerinin himayekâr vaziyetleriyle de temin edilmiş bulunuyordu.

Bilâhara Türklerin hüsnü niyetinden şüphe edilmeğe başlandı. Zaman bile ismine rağmen Fransız ve İngiliz sermayesinin mevludu olan Osmanlı Bankasının tesriyle hazır sermaye sahipleri halâ Türkiyeye para ikrazına teşvik olunuyordu. Bu müessesese neşrettiği bültenlerde Türkiye menabiiinin vüs'atinden ehemmiyetle bahsediliyordu. Osmanlı varidatı artmağa başlamıştı, halbuki harici borçlarda çoğalıyordu. Babıâli nezdindeki ecnebi sefirleri Osmanlı donanmasının inkişafı lüzumunda Sultan Abdülazizle hem fikir edilir. Böylece Sultan lüks bir meyle, zırhlı mübaayaasına kapıldı. Dahili ve harici borçların faizleri ve itfa akçeleri çoğalıyor ve sık sık istikraza lüzum görülüyordu. Paris ve Londra bankalarının kurnaz mümessilleri Türk ricalini ikna etmişlerdi ki süratle yükselen bir borcu ödemek en iyi yol yeni bir istikraz akdiyle bunu çoğaltmaktan ibaretti. Nihayet 1857 de bu ameliye kendi yükü altında yıkıldı. Bir zaif sadrazam ve biperva fakat kuvvetli bir Rus sefiri Türk itibarını muvakkaten yıkan tatili tediyata sebep oldu.

Avrupanın idari ihtisasına lüzum pek aşikâr olduğundan İkinci Sultan Hamit (1876-1809) alacaklılara oldukça vasi selahiyet verdi ve borçların faiz ve itfa akçesini temin edecek varidat terkeyledi. Fakat mali istiklalini ehemmiyetle haleldar e-le-



cek kadar müsaadatta bulunmadı. Düyunü Umumiye Meclisinin a vazifesi 1881 de Muharrem fermaniyle tevhit olunan harici bor ları idare etmekte. Bu itibarla meclis ziyadesiyle muvaffak ol muştı. Meclisin bu husustaki faaliyetleri ilerdeki baplarda taf olunacaktır.

### Bir Emperyalizm Aleti

1882 de Düyunü Umumiye İdaresinin tesisinden sonra 187 denberi Türkiyeden muvakkaten çevrilen Avrupa sermayesi y niden Şarkı Karipte kârlı işler aramağa başladı. Fakat avruþ bankerleri yalnız osmanlı hukûmetinin itibarına müsteniden istemiyorlardı. Bunun için Düyunü Umumiye mecliside teşe büslerinde alakadar etmeğe çalışdılar.

1888 de Osmanlı hukûmeti Haydar Paşadan itibaren altm mil inşa edilmiş olan demir yolunun Ankaraya kadar temdi için Berlindeki Doyçe Banka bir imtiyaz verdi. Düyunü Umumiy meclisi, demir yoluna asgari varidat temin etmek üzere tayi olunan varidatı bu banka hesabına toplamak mesuliyetini kabı etti. Bilahara Anadolu Demiryolu temdidi ve Bagdad Demir yol gibi yine Doyçe Bankın meydana getirdiği teşebbüsat içind bu meclis tarafından aynı mesuliyet kabul olundu.

Bu vazife Fransızlar tarafından inşa olunan İzmir-Kasaba Selanik-İstanbul hatlarıyla Suriyedeki Fransız demir yol şebekes hakkında da deruhde olundu. Bu teşebbüsler ise Fransız v İngiliz sermayeli Osmanlı Bankasının mevludü idiler. Böylec meclis demir yollarına tahsis olunan teminatı idareyi der uhde arzusunda bitaraf idi. Osmanlı Bankası ve Doyçe Bankın tavassutıyla osmanlı hukûmetine yapılan ikrazatın ekse riside Düyunü Umumiye tarafından idare olunan varidatla temin olunuyordu. Demir yol inşaatında ve Osmanlı ikrazatının tedavül vazında gerek bu iki banka ve gerek hukûmet için Düyunü Umu miye meclisi daima hizmete hazır bir muavin teşkil ediyordu.

Osmanlı Bankası ve Doyçe Bank la teşriki mesai eden Düyunü Umumiye Meclisi Osmanlı İmparatorluğunu istismara çalışan avrupa sermayedarlarına muaveret vazifesini görüyordu. İhtimalki Düyunü Umumiye İdaresi mütecaviz bir unsur değildi. Garb iktisadi nüfuzunun, intizam dahilinde çalışan, ehliyetli ve kuvvetli tali bir organı olmaktan başka rolu yoktu. Maamafi Düyunü Umumiye meclisine tamamen atıl demekte mümkündeğildir. Bu müessesenin imparatorluktaki mevkii, henüz tekemmül etmemiş siyasi ve hukuki müeyyidelere istinat etmekle beraber çok kuvvetli idi. Hukûmetle arasında harakâtına mani olacak bir ihtifal çıkmadığı zamanlar meclis muamelatını dikkat ve asudeki ile tedvir eçerdi. Fakat lehine taahhudatta bulunduğu her hangi bir müessesenin hukuki tehlikeye girdiği zaman Meclis tehlikede bulunan menafiin faal ve gayretli bir taraftarı olurdu. Bu inhin kabiliyeti dolayısıyladırki Meclis hem kendi menafiini hemde alakadar olduğu projeleri müdafaa imkanını buluyordu.

Meclis imperiyalist faaliyetlerle müşterekti. Garbi Avrupadaki bazı menafi sahiplerinin Osmanlı İmparatorluğunda böyle maksatlarla icrayi faaliyet ettikleri hementemen bütün cihanca kabul olunmuş bir hakıktır.

Almanya Şarkı Karıple alakadar olduğunu gizlemeyordu. Bağdad demiryolu kayser hukûmetinin Osmanlı İmparatorluğunda beslediği bütün iktisadi, siyasi ve harsi maksatları birleştiren çelik bir bağ değilmiydi? Filhakıka ilk zamanlarda bu teşebbüse, muhtelif milletlere mensup sermayedarların alakadar oldukları sırf iktisadi bir iş olarak bakılıyordu. Fakat şurasıda muhakkakdırki Almanyaya Anadolu hattının Basra körfezine kadar temdidi hakkını veren 1903 imtiyazıyla birlikte işin gerisinde siyasi tehlikelerde görünmeğe başlamıştı. Bazıları bu temdit fikrinin siyasi mutalaalarla muhat bulunduğunu iddia ederler. [2]

[2] Meselâ ingiliz sermayedar ve müteşebbislerinden Sir Vincent Çaillard müellifle olan bir mülakatında, 1888 de Dr. Von Siemens in Bağdad demiryolunu, mâsrafını ödesin ödemesin, inşa emelinde olduğunu beyan ettiğini söylemiştir.

Her halde 1913-14 de İngiltere, Almanya, Fransa, ve Türkiye arasında cereyan eden pazarlıklar esnasında bu proje bir alman emperyalist teşebbüsü olarak kabul olunmuştu. Bağdad demir yolunun muvaffakiyyeti için Düyunü Umumiye meclisine ve bununla teşriki mesaiye lüzum vardı,

Fransızların Süriyede iddia ettikleri hakkı rüçhan neye istinat ediyordu. ? Burada padişahın fransız sermayesiyle yapılan demir yolu şebekeleri en mühim bir amildi. Bunların mali muvaffakiyetleri DüyunüUmumiye meclisi tarafından deruhte olunan vecaibin tamamii ifasına mütevakıfıydı. Beyrut, İzmir ve İstanbul limanlarını fransızlar inşa etmişlerdi; İzmir Kasaba demir yolu fransız sermayesiyle yapılmıştı; İstanbul Beyrut ve Selanikteki bir çok menafii umumiye şirketlerini fransızlar idare ediyorlardı; şimali Anadolu da bir takım madenleri fransızlar işletiyor, ve Türkiyenin bir çok şehirlerinde fransız ticarethaneleri bulunuyordu. Nehayet Osmanlı hükûmeti tahvilatinin büyük bir kısmı Fransız tebaasının ellerinde idi. İşte bütün bu hususi menafiden dolayı olmalıdırki "Şarktaki Fransız nüfuzunu temin eden dini himaye yerine mali bir himaye kaim olmuştur," denilmektedir. [1] Bu mali himayeye esas teşkil eden sermayenin çok mühim bir kısmı Düyunü Umumiye meclisinin teminatı altında idi.

### Avrupa Devletlerinin Vek.li

1907 de Düyunü Umumiye meclisi bir vazife ifasına başladığı bu vazife dolayısıyla Avrupa devletleriyle Abdülhamit İmparatorluğu arasındaki münasebatta bu devletlerin müttefiki oluyordu. O zaman İngiliz Hariciye nazırı bulunan (Sir Edward Grey)Avrupa devletlerinin vekili sıfatıyla hareket edecek yağane teşekkülün Düyunü Umumiye meclisi bulunduğu kani olmuştu. Bu sebeplerdirki Meclis, Makedonya bütçe açığını kapamak üzere vazo-

[3] — Aşağıda Dokuzuncu babın 13 numaralı noktasına müracaat.

lunan yüzde üç gümrük resmi munzaminin tahsiline nazaret etmeğe muvafakat eyledi. Türk idhalat resimlerinin tezyidi için muvafakatleri lâzım gelen devletler bu munzam resme hasılatı Makedonya islahatına sarfolunmak şartıyla muvafakat eylemişlerdi. (Sir Edward Grey) in, bidayette Meclisin bu işe, yani varidatın Makedonyada istimaline, nazarete menur edilmemiş olmasından mütevellit hoşnutsuzluğu Osmanlı hukûmetiyle Avrupa devletleri arasında yapılan 1907 gümrük mukavelesiyle izale olundu.

Böylece Meclis iktisadi mahiyette cevap itası deruhde etmeğe olduğu kadar siyasi bir programada iştirake hazır bulunduğunu gösterdi.

### Türkiye Faydaları

Düyunü Umumiye idaresinin mevcudiyeti gerek Osmanlı hukûmeti ve gerek halk için faydalı olmuştur. Meclisin ehliyetli idaresi imparatorluk maliyesi üzerinde muslih tesirler icra etti. Hukûmet 1888 den evvelkilerinden daha muvafık şartlarla Avrupa piyasalarından istikraza imkan buldu. O tarihten sonra alelumum Osmaolı tahvilatının faizleri yüzde üç ve ya dört ve fii ihraçlarında seksen ve ya doksan idi. Halbuki İdarenin teessüsünden evvel ihraç olunan tahvilatın vasatı ihraç fiatı yüzde altmış ve faizi yüzde beş veya altı idi.

Nazariyat itibariyle Düyunü Umumiye idaresi Osmanlı hukûmetinin bir dairesi idi. Tatbikatta ise Maliye Nazaretinin pek müstakil bir kısmı olarak çalışıyordu. Düyunü Umumiye Meclisi muamelatındaki dürüsti ve intizam ile gerek halk ve gerek huûmet için avruga mâli idaresinin en iyi evsafını haiz bir misal teşkil ediyordu, Aşar vaktinde ihale olunuyor, hesaplar vaktinde kapanıyor; düyunu muvahhade kuponları vaktinde tediye olunuyordu. İdare, memurini arasında ihmalkâr usullere katiyen müsaade etmiyor, meclis hukûmetle münasebatında işleri mütemadiyen tes-

ri ediyordu. İdaredeki yerli memurun ve amelenin ücretleri kâfi idi ve vaktında tediye olunuyordu. İstihdam olunan avrupalıların adedi hiç bir zaman yüzde yedi ve ya sekizi geçmemiştir. Maaşları kâfi miktarda ve vaktinde tediye siyaseti idarede irtişa ve ihtilası hemen hemen ortadan kaldırdı. Halbuki bu iki rezilet maliye islahatı teşebbüsünde Osmanlı hükûmetini çok işğâl etmişti. İdarede memur olmak bir çok Türk ve Osmanlı hiristyanın emelini teşkil ediyordu.

Bundan başka Düyunü Umumiye meclisinin ecnebi demiryolu şirketiyle teşriki mesaisi neticesinde Türk köylüsü oldukça müstefit oldu. Demir yollarına veya hükûmet borçlarına teminat olmak üzere tefrik olunan aşarın ihalesinde Düyunü Umumiye memurlarının epeyce sözü geçiyordu. Bu memurlar aşarın ihalesine memur ihmalkâr hükûmet memurlarına süratle iş gördürüyorlardı. İstanbuldaki Meclis ise çok müşkülpesent bir amirdi. Osmanlı Bankasına ve Doyçe Banka olan borçların vaktında tediyesi lâzımdı. Böylece alelekser köylüler mahsullerini iyi fiata satıyor ve müzayedelerin münasip zamanlarda yapılması temin edilmiş oluyordu. Demir yollar ise mahalli ihtiyaçlardan fazla mahsulün nakli imkânını bahşetmekle, geçtikleri havalinin istihsal kuvvetini tezyit ediyorlardı. 1889 da Anadolu Demiryolunun geçtiği vilâyetlerin aşarı ( 145,378 ) Türk Lirası idi. Bu miktar 1898 de ( 215,470 ). 1909 da ise ( 291,919 ) liraya balığ oldu.

### **Düyunü Umumiye Meclisi bir Mali Kontrol Nümunesimidir?**

Osmanlı Düyunü Umumiye idaresinin tıpkı bir mali kontrol nümunesi olmadığı bir çok şeylerde anlaşılır. İdareyi tesis eden kanun bir beynelmîel muahade olmadığı gibi siyasi bir muamele bile değildi. Meclis azasının maaşları Osmanlı hükûmeti tarafından tediye olunuyordu. İdarenin masarifi tahsil olunan vergilerden çıkıyordu. Türk varidatının ancak üçte biri meclisin kontrolü altında idi. Meclisi idarede beş [ muhtelif millet temsil olun-

muştı; fakat bu pelegeler hükümetleri tarafından tayin olunmuşlardı, gayri resmi tahvilât hamilleri sindikalarını mümessilleri idiler.

Bununla beraber Muharrem Fermanının müphem müeyyideleri bu vesikaya öyle bir elastikiyet veriyordu ki Avrupa devletleri icabında muayyen vecibelere müstenit olması bile iktizayı hale göre harekette serbest bulunuyordu. Meclisin gayri resmi mahiyette bulunması her delege ile hükümeti arasında asgari müte-kabil bir mes'uliyet icap ettiriyordu. Aynı zamanda bu vaziyet her delegenin alaka ve faaliyetini adeta hudutsuz olarak tevsiine imkân veriyordu. Osmanlı varidatından nisbeten az bir miktarının Düyunü Umumiye idaresinde bulunması Osmanlı maliyesinde hükümetin müessir amil olduğu zehabını veriyordu. Halbuki Meclis Türk mali siyasetini gerek kendisine ve gerek alakadar olduğu teşebbüsata en münasip istikametlere çevirecek derecede nüfuzlu idi. İdare Meclisinde muhtelif milletlerin temsil edilmiş olması bu meclisi bir veya bir kaç Avrupa devletinin mümessili olmaktan ziyade Avrupanın bir sınıf halkını temsil eden bir müessese haline sokmuştu. Muharrem Fermanının noksan addolunan noktaları hakikatta bunun en ehemmiyetli esaslarındandı.

Bu bapta Osmanlı Düyunü Umumiye İdaresinin faaliyeti kısaca ve ana hatlarıyla tasvir olunmuştur. Bundan sonraki baplarda bu ana hatlar tafsil olunacak, ve bu iskelete et, can ve hayat verilecektir.

## İkinci Bap

### İstikrazatın Mukaddimatı

Osmanlı İmparatorluğundaki Avrupa mali kontrolü Türklerin mali işleri garp umdelerini tatmin edecek tarzda idareye muktedir olmamalarından dolayı tesis olunmuştu. Pek tabii olarak Türkiyeye

para ikraz eden Fransız ve İngilizler istikrazın Avrupa mali esaslarına göre idare edilmesini isteyordardı. Bu esaslar vecaibin vaktinde ifası kaidesine sıkı surette riayeti icap ettirdiği halde bu kaidenin ehemmiyeti Osmanlı memurini tarafından pek iyi anlaşılamıyordu. Bundan başka imparatorluğun dahini vaziyeti varidatin mantazam ve namuskar bir surette derci imkanını selbediyordu. Muharrem Fermanından evvelki borçların yapıldığı 1875 e ta'addüm eden yirmi sene idari teşevvüsatla tebarüz etmişti.

### Dahili Hercüme'cin Türkiyeye İka ettiği Müşkülât

Menlekette hakiki otorite valilerin elinde idi. Sultan ve nazırları istisna edildiği halde imparatorluğun en nüfuzlu ricali bu valilerdi.

Bunlar adeta idarenin temelini teşkil ediyorlardı. Kendileri Sultan tarafından tayin olunuyor ve bunları ancak yine Sultan azledebiliyordu. Derecaı idarenin öteki ucunda valilere karşı mesul olan vilayet memurini geliyordu.

Vali vilâyeti dahilinde kanunların takbikine, adaletin tenfizine ve vergilerin tahsiline nazaret ederdi. Bu hususlarda mesuliyetleri büyüktü; fakat aynı zamanda maruz kalabilecekleri igvaatta daha büyüktü. Miras ve intikale müteallik kanunların takbikinde islamlarla hiristiyanlar arasında farklı muamele yapmak için daimi fırsatlar vardı. Bir vilayet dahilindeki ticaret, anasırdan urfen alınan vergilerin sıklığı ve şiddeti nisbetinde sektedar oluyordu. 1866 dan itibaren osmanlı mahkemelerinde hisirtiyânların şهادeti kabul edilmek icap ediyordu; halbuki bir vali takbik edeceği bazı tedbirlerle bu kaideyi hiçe indirebilirdi. (1) En mühim vergi olan

(1) — E. Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat (2 cilt Paris 1883-1884) Sayfa 242-45.

aşarın tahsili valiye ihale olunabilirdi. Bu suretle ise vali cebini deldurmak için büyük bir fırsat ele geçirmiş olurdu. Muktedir ve vicdanlı bir idare memurunun enerji ve bitarafılığı bürokrasinin aşağı tabakalarında tesirini gösterirdi. Namus ve mübalatı olmayan bir valinin ise mahalli idarede intizam ve istikameti ortadan kaldıracak derecede madunları üzerinde tesir bırakması da aynı derecede kolaydı. Mahalli idarelerin iyi olması için bu mühim mevkilerde namuslu ve ehliyetli kimselerin bulunması lâzım geliyordu.

Maatteessüf ekseriya valiler muktedir bile olsalar afif değildiler. Bu memurinin intihabında İstanbulda kullanılan nüfuz, şahsi istikamet ve idari ehliyetten daha kuvvetli bir amil teşkil ediyordu.

Zengin olmak için bahsettikleri fırsatlar dolayısıyla bu mevkiler idare sınıfının faal ferdleri tarafından çok isteniyordu. Kaideten işler perde arkasından görülüyor, ve bu gibi manasıp ticareti sarayın gayri resmi fakat kuvvetli mensuplarının daimi bir meşgüliyetini teşkil ediyordu. Sui istimalin devri ikbalinde bir vali azlolunduğu zaman halefinin intihabı adeta bu mansibin en çok artırana verilmesi gibi bir şeydi. Memuriyeti elde etmek için paraya olan lüzum alelekser memuru bir sarafa borçlandırdı. Valinin ceplerini doldurmak hususundaki arzusuna ilaveten resmi ve ya gayri resmî tarafdarlarına nakten edayi zimmet lüzumu da vardı.

İstanbulda yaşayan bir İngiliz tacirinin söylediği gibi Türkiye adeta, memleket zararına zengin olan bir kaç paşa ile otuz kırk murabahacının menfaati için mevcut bulunuyordu (2)

1861 tarihli Vilayet Kanunu vilayetlere büyük mikyasta muhtariyeti idare bahşetmişti. İdareye hem hristiyan'a hemde müslümanlar iştirak edeceklerdi. Mamafî hakikatte imparatorluğun idaresi her zamankinden fazla sultanın elinde idi. Valiler padi-

[2] (N. W. Senior) in eserinde iktibas olunmuştur: Türkiye ve Yunanistan Hatıratı 1851-58 (Londura 1858) Sayfa 84.



aşarın tahsili valiye ihale olunabilirdi. Bu suretle ise vali cebini deldürmek için büyük bir fırsat ele geçirmiş olurdu. Muktedir ve vicdanlı bir idare memurunun enerji ve bitaraflığı bürokrasinin aşağı tabakalarında tesirini gösterirdi. Namus ve mübalatı olmayan bir valinin ise mahalli idarede intizam ve istikameti ortadan kaldıracak derecede madunları üzerinde tesir bırakması da aynı derecede kolaydı. Mahalli idarelerin iyi olması için bu mühim mevkilerde namuslu ve ehliyetli kimselerin bulunması lâzım geliyordu.

Maatteessüf ekseriya valiler muktedir bile olsalar afif değildiler. Bu memurunun intihabında İstanbulda kullanılan nüfuz, şahsi istikamet ve idari ehliyetten daha kuvvetli bir amil teşkil ediyordu.

Zengin olmak için bahsettikleri fırsatlar dolayısıyla bu mevkiler idare sınıfının faal ferdleri tarafından çok isteniyordu. Kaideten işler perde arkasından görülüyor, ve bu gibi manasıp ticareti sarayın gayri resmi fakat kuvvetli mensuplarının daimi bir meşguliyetini teşkil ediyordu. Sui istimalin devri ikbalinde bir vali azlolunduğu zaman halefinin intihabı adeta bu mansibin en çok artırana verilmesi gibi bir şeydi. Memuriyeti elde etmek için paraya olan lüzum alelekser memuru bir sarafa borçlandırdı. Valinin ceplerini doldurmak hususundaki arzusuna ilaveten resmi ve ya gayri resmî taraftarlarına nakten edayi zimmet lüzumu da vardı.

İstanbulda yaşayan bir İngiliz tacirinin söylediği gibi Türkiye adeta, memleket zararına zengin olan bir kaç paşa ile otuz kırk murabahacının menfaati için mevcut bulunuyordu (2)

1861 tarihli Vilayet Kanunu vilayetlere büyük mikyasta muhtariyeti idare bahşetmişti. İdareye hem hristiyan'a hemde müslümanlar iştirak edeceklerdi. Mamafî hakikatte imparatorluğun idaresi her zamankinden fazla sultanın elinde idi. Valiler padi-

[2]( N. W. Senior) in eserinde İktibas olunmuştur: Türkiye ve Yunanistan Hatıratı 1851-58 (Londura 1858) Sayfa 84.

şahın emrinde idiler. Yeni kanuna göre teşekkül eden mecalisi idarenin asli azaları ise daimi bir islam ekseriyeti temin ediyordu "Böyle bir sistem, ve memurini sui hareketlerinin avakibinden kurtaran adli kavait neticesi suiistimal bütün memleketi istila etmişti." [1]

Mahalli vilayet idareleri mali umurla yakından alakadardı. Şeriat en mühim vergileri tesbit etmişti. Bunların en esgisi ve mem'eket hayatında en çok kökleşmiş olanı aşardı, Bu ancak iki şekilden biriyle tahsil olunabilirdi. Ya muhtelif vilayetlere tevzi ve nüfuzlu kimselere muayyen bir meblağ mukabilinde ihale olunur yahutta doğrudan doğruya hazine memurları tarafından tahsil edilirdi. Her iki usuldede adeta gayri kabili iktiham müşkülât vardı. Aşarın iltizam suretiyle idaresi on dokuzuncu asrın ilk nısfında senelerce takip olunmuş ve bu usulde bir çok sui-istimal imkanı bulunduğu anlaşılmıştı. Ekseriya aşarı valiler iltizam ediyorlardı. [2] Valilerie hemen daima yüksek mevkilerde

[1] — (Encyclopedia Britannica) 1 inci tabı, cilt XXVLI, s. 428.

[2] — Aşarın iltizam usulü 18 Şubat 1856 tarihli Hattı Hümayunla laîzen lağvolunmuştu. Bu hatta göre "Kanun eşhas arasındaki farklı muameleleri menedecek. hristiyanların şهادeti kabulolunacak, vergilerin tahsilindeki suiistimallere nihayet verilecek ve aşar bundan böyle iltizam usuliyle değil belki doğrudan doğruya hazine memurları tarafından tahsil olunacak ve suiistimallere karşı vazolunan kanunlar bunları ihlal edenlere karşı bila tefrik tatbik edilecekti." Halbuki tatbikatta bu hattın aşar usulunun değişmesinde pek az tesiri oldu.

Hattı Hümayun ve 1839 tarihli Gülhane Hattı Şerifi ve bunların tatbiki için yapılan kanun ve nizamların heyeti mecmuasına Tanzimat denilir. Bunlar Sultan Abdülmecit (1839-1861) ile vükelâsının memleketteki hristiyan anasının vaziyetini islah ve merkezi ve mahalli idareleri tesis için yaptıkları teşebbüslerdi. Bir Garp müşahidi Hattı Şerif hakkında şu tenkidatta bulunuyor: "Gülhane hattının ve imparatorluğun idare teşkilâtının islahı için yapılan projelerin sevakki şüphesizki şayanı takdir idi. Fakat bunlar ekseriyetin muhalif fikirlerini ve vaziyetlerini ve ya akalliyetlerin arzu ve emellerini iyice layranmış; bir muktesidin değil belki hayırhah ve liberal bir kafanın mahsulü idiler. Memleketin müdiraniyla halk arasındaki rabitanın mahiyetini tebdil ve bilhassa ecnebi müesseseler

dostları bulunduğundan kendileri aşarı hakiki müzayedede hasıl olacak miktardan çok az bir bedel nakabilinde ele geçirebilirlerdi. Muamelatı pek doğru olmıyan bir bağerle de iştirak ederek sathi bir müzayedede neticesinde aşarı iltizam eder ve sonra halkdan hakiki aşarın kat kat fevkinde tahsilatta bulunurlardı. İltizam bedeli ile hasılat arasındaki fark, vali, sarrafı ve kendileri ile beraber çalışan sair memurlar arasında taksim olunurdu. Merkez ise iltizam bedelini bir defa aldıktan sonra halkın fazla tahsilat şikayetlerini dinlemezdi. Valiye şikayet edildiği takdirde ise asıl bu fazlayı alanla karşı karşıya gelinmiş olurdu. [1]

İltizam usuli kullanılmadığı zaman aşarı emaneten idareden başka çare yoktu. Bu usul merkezin veremeyeceği bir takım masarifi icap ettiriyordu. Büyük bir teşkilata ve daha ehemmiyetli olmak üzere namuslu memurlara ihtiyaç vardı. Bundan başka aşar aynen tahsil olunduğundan toplanan hububatı satılincaya kadar muhafaza edecek anbarlarada lüzum görülmüyordu. Öşrün paraya tahvili ise tam namuskarlığa ihtiyacı olan bir ameliye olmakla beraber bozuk bir mahalli idarenin istifade edebileceği fırsatlar daima mevcuttu.

Aşardan başka doğrudan doğruya tahsil olunan iki vergi daha vardı: arazi vergisi ve gayri müslimlerden alınan cizye. Bunlarla dahi vergi tahsildarlarının tayinindeki iltimaslar, müslümanlarada hristiyanlar ve zenginlerle orta halilere yapılan mütehalif muameleler neticesinde vergi haksız bir surette tevzi olunuyordu.

tını taktit etmezden evvel bu tebeddülâtın ve bu taklitlerin osmanlı tebeasına ne dereceye kadar kabili tatbik olduğunu teokik icap ederdi. (Charles White) İstanbulda Üç Sene, (Londura 1845), s. 296-7. Her iki Hattın metinleri Nouradongıyanın(Receuil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottomane) (4 cilt, Paris, 1878-1902,)(cilt II s. 287 ve cilt III s. 83)eserinde de vardır.

[1] (Nasau Senior) Türkiyede seyahat ederken bir ingiliz taciriyle aralarında şu muhavere cereyan etmiştir: „ Bir Paşa için fakir kalmak katiyen gayri mümkündür meğerki kendisi paraya karşı tamamiyle lakayf ola.; Reşit Paşanın Boğaziçindeki saray ve bağçesi en aşağı 200000

Mehalli idarelerde tasadüf olunan müşkülâtı coğrafi vaziyet teşdit ediyordu, Uzun sahiller kaçakçıhğa ve kaçak eşya ithaline müsaittir, memleketin muhtelif kısımları bir birinden dağ silsileleri ile ayrılmıştı; merkezi Anadolu Yaylasında zaman zaman kuraklık ve tuğyanlar görülüyordu, mesafeler çok uzundu. Arada dağlar ve sahralar da vardı. Afrikadaki vilayetler merkezden geniş denizlerle ayrılmıştı. Bu vasi arazi, ve munakele sistemindeki bozukluk ihtilal hareketlerini teşvik ediyordu. İmparatorluğun bazı aksamı, İngiliz lirası kıymetindedir; arazinin kıymeti ise 300000 liradır; sen muta-sarrıf bila varıs vefat ettiğinden arazi devlete intikal etti ve müzayede ile satıldı. Reşit paşa sadrazamdı ve bu yeri 25000 İngiliz lirasına satın aldı. Cari adet mucibince hiç bir kimse vezirin verdiğinden fazla vererek artırmadı. (Nasau Senior), "Birisi daha fazla verseydi ne olurdu?," diye sorduğu zaman tacirden şu cevabı almıştır, "Gayri mümkün şerait altında ne olacağını sormak faydasızdır. Bir sadrazam ve hatta bir vezirle müzayedede rakabet etmek kimsenin aklından geçmez. Reşit Paşa bu arazi ve emlake 25000 lira vermekle hakikaten semahat göstermiştir. Bunları, isteseydi, bin lirayada alabilirdi. "

Yukarda mezkûr kitaptan s. 101 Hristiyan olsun müslüman olsun vergi mükelleflerinin fena vaziyetleri Du Velay tarafından tavsif olunmaktadır: (Histoire Financière de la Turquie,) (Paris 1903), s. 59-98; (D. Georgiades) in (La Turquie Actualie) nam kitabına da bakınız (Paris, 1892) s. 31-33.

(Du Velay) in kitabı Türk maliyesi hakkında klasik bir kitaptır. Osmanlı Bankasının eski bir memuru tarafından ve bu menbada alınan vesaike müsteniden yazılan bu eserde mali sui idareden, vergi sistemindeki ihtilalden islahat ve maliyeden, ve 1903 çe kadar Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresinin geçirdiği safhalardan tafsilat ve salahiyetle bahsedilmektedir. Müellif bitaraf bir noktainazar muhafazasına muvaffak olmuştur; fakat vaziyeti avrupa gözlükleriyle gördüğü aşikârdır. Maelesef eser son zamanları ihtiva etmemektedir. Bu mevzularla alakadar olanlar için çok lazım bir menbada (Charles Morawitz) in (Les Finances de la Turquie) nam kitabıdır. (Paris, 1902), Bu kitabda eskidir ve Du Velay kadar mufassal değildir. Fakat İkinci Mahmuttan (1808-1829) evvelki vaziyeti maliyenin tafsilât çok şayani dikkat ve müfittir. Morawitz Şark hakkında vasi malumata maliktir ve halkın çok şayani dikkat evsâfindan bahseder fakat noktainazarı diğerininki gibi avrupalıdır. Müellif bir çok seneler Viyanadaki Anglo-Austrian Bankasında memurluk etmiştir.

Mısır ve Tunus gibi, muhtar vilayetler haline inkılap ettiler ve velileri hemen tamamen müstakil oldu. Avrupadaki vilayetlerdeki halkın ekserisi akalliyet anasıyla meskûndü. Bunlar Avrupa'nın milliyet hisleriyle meşbu olarak Balkan meselesini içinden çıkılmaz bir şekle sokdular. Nehirlerin ekserisi kısa ne akıntılı olduklarından seyrüsefere müsait değildir. Memleketin topoğrafyası yol inşasını müşkül ve binnetice pahalı yapıyordu. Buharla yapılan deniz nakliyatındaki tekemmül merkezi, arap vilayetlerine raptedan kervan yollarını metruk bırakmıştı. Memleketin uzak yerlerini limanlara veya sair şehirlere rapteden muntazam yollar yoktu. Hükümet vesaiti nakliyeye malik olmadığından ihtilal halinde kıtaatı süratle nakledemiyordu. İmpartorluğun pek az demir yolu vardı. İzmir—Aydın, Mersin—Adana gibi kısa hatlar 1860-70 senelerinde inşa olunmuştu; baron (Hirsch) şark demir yolu ise ancak 1870 den sonra yapıldı; İstanbul vasait ve garbi Avrupa ile ancak 1888 de ittisal kesbedebildi. Almanların Anadolu içinden Basra körfezine kadar bir ana hat projeleri ancak yirminci asrın ilk senelerinde başladı ve bu güne kadarda henüz ikmal olunmadı.

### İstanbulda Kullanılan Köhne Usuller

Vilâyetlerdeki vergi tahsilatı ne derecede fena yapılmakta ise İstanbuldaki merkez maliye nazaratide o derecede intizam ve teşkilattan mahrumdu. 1839 dan evvel maliye nazareti yoktu. Devletin en yüksek maliye memuru Defterdar dı. Bu zat isminden de anlaşılacağı vechle devletin varidat ve masarifini idare eden bir memurdan ziyade devlet nukudunu muhafazaya memur bir kimse idi. Maliye nazaretinin tesisinden sonra dahi bu mevkii işgal eden nazırın vazifeleri asri bir maliye nazırının vazifeleri ile kabili kıyas değildir. Her nakadar 1893 den sonra bütçeler neşredilmiş isede bunlar varidat ve masarifin pek müphem

tahmininden başka bir şey değillerdi. Hakikaten bütçeleri daha başka türlü yapmağa da imkân yoktu. Hazineihassa devletin malı değildi. Bu, yalnız padişaha karşı mesul olan bir nazırın idaresinde idi. Padişah ve ya ailesi tahsisatlarını artırmak istedikleri zaman kimse mani olamazdı. Hazineihassa nazırı ancak padişahın teveccühüyle memuriyetini muhafaza edebileceğini pek iyi biliyordu; binaenaleyh hazineihassa varidatının kifayet etmediği masarifi tediye için yeni varidat menbaları keşfetmesi lazım geliyordu. On dokuzuncu asrın ortalarında Mecit ve Aziz'in israfkâr tabiatları hazineihassa nazaretine, bir çok yeni varidat bulabilecek kimselerin geçmesini icap ettirmişti. [1]

Masarifi devleti tediye için kullanılan havalenamelerde suiistimale

[1] — (Du Velay) in yukarıda mezkûr eserinde hazine teşkilatı tafsil olunmaktadır s. 38 ve mabadi. Eski teşkilatın bakayası ve vazai fi yirminci asra kadar devam etti: "Maliye nazareti eski defterdarlığın yeni şeklidir. Gerek vaziyetinin mahiyeti ve gerek sahai memuriyeti itibariyle maliye nazırı bir Avrupa maliye nazırından ziyade bir eski defterdara benzer. 1888 den beri Düyunu muvahhade tediyyatını Düyunu umumiye idaresine devretmiş, 1900 denberide bütün mühim mali meselelerde Tophane Maliye Komisyonu emrine girmişdi. Bunlara ilaveten bütün varidatı bir yerde toplamağa varidatla masarifi bir bütçede tevazün ettirerek masarifi kontrol etmeğe müsait olmayan mali sistemin ika ettiği müşkülâtla dahili idaresi muhtel olan maliye nazareti ancak yevmi masarifin tediyesiyle meşgul muhaberât ve hisabat dairesi haline girmiştir....." (George Young) in idaresinde hazırlanan "Corps de Droit Ottoman-Receuil des codes, lois, reglements, ordonnances, et actes les plus importants du droit interieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire Ottoman," (7 cilt, Oxford, 1902-6), cilt V, ss. 14-17. Bu fevkalade teşkilatın muamelatı bir sebeple daha işkal olunuyordu: "Muayyen bir tediye tarihine riayet esasen idarei maslahata, ertesi güne ve ya ertesi haftaya talika pek meyyal olan Osmanlı haleti ruhiyesine tamamen yabancıdır. Mamafî tehdâüs eden hadisatın ehemmiyetini izam etmemelidir. Unumiyet itibariyle, az çok hüsnüniyetle, az çok teahhurla, az çok taziyikten sonra Türkiye borcunu öder," "Charles Morawitz." Türkiye Düyunu umumiyesi, North American Review Cilt CLXXV (Avustos, 1902) s. 287.

uğrayordu. Bunlar muhtelif vilayetler varidatından tediye olunacak emre muharrer ve maliye nazırı tarafından mumza senetlerdi. Maliye nazırı bunları devletin alacaklılarına veya kontratçılara taksim ederdi. Ekseriya iskonto ile ciro olunurlardı. Nazırlar arasında ve ya nazırlarla alacaklılar arasında yapılan iltimaslar bu sistemde çok fena suiistimallere sebep olurdu. Bundan başka bazı nazaretlerin hususi varidatı vardı ve nazırlar bunlardan dolayı maliye nazırına hesap vermeğe mecbur değillerdi. Böylece devletin mecmu muhammen masraflarını bilmek imkânında yoktu ve binnetice maliye nazırı bütceyi tevzin edemiyordu. [1]

Teşkilattaki bu teşevvüşe ilaveten, devlette, daima çoğalan masarife karşılık olmak üzere varidat teminine çalışırken, ehemmiyetli mali hatalar yaptı. Hukûmet mevkii tedavülde olan paranın kıymetini kasden tenkis etti; karşılığı olmıyan bir çok kâğıt para çıkardı, ve her sene tekerrür eden bütçe açıklarını kapamak için avrupa nakit pazarlarına mütemadiyen tahvilat satmak siyasetini tuttu. Halbuki bu borçların seneden seneye çoğalan faiz ve itfa akçaları nihayet memleket varidatının kifayet edemeyeceği derecede ağır'aşdı. [2]

Bir kaç akıllı, namuslu ve vatanperver memur bulunsaydı bu elim hataların önüne geçilir ve mali idarede meknuz mevanide ortadan kaldırılırdı. Bu husustada vaziyet teceddüt kuvvetinin aleyhinde idi. Vasati memur zekâsı alçaktı. Memurluk ve hocalık meslekleri asker ve ya çifci olmıyanlara cazip geliyordu. Osmanlı bürokrasisi atalet ve kutahbinlikle meşbudu. Kuvvetli mürakaba altında Türkler muktedir küçük memur oluyorlardı; fakat kafi miktarda ve muntazam maaş almaları intrika ve suiistimal fırsatlarının asgariye indirilmesi katiyen lâzımdı. Söylediğimiz gibi mali idaredeki noksanlık suiistimale çok müsaitti. Yüksek memuriyetlere geçmekte iltimas ve nüfuzun amil olması iktidar ve ehliyetin pek nadir

[1] — Voung, Cilt V, ss. 14-17; Morawitz s 67; Du Velay, s, 117; J. Charmes, "L'Avenir de la Turquie," (Paris, 1882) ss. 287-94.

[2] — Du Velay, Yukarıdaki Kitaptan., ss. 55-58, 123-128; Üçüncü babada bakınız.

takdir edilmesi dolayısıyla memuriyette tarakki arzusu memurların harekâtında hemen hiç bir tesir ika edemeyordu. Mülki ve askeri memurların maaşları ekseriyetle tedahule kaldığından memurin için yeğane medarı maişet rüşvet ve sui istimal idi. (Edinburgh Review) da yazan bir garp münekkidi şu mutalatta bulunuyor. "Hali hazırda şahsî menfaatlar için didinmeden başka bir şeye tesadüf olunamaz, padişahın hizmetinde imparatorluğun menafî umumiyesi namına vazife görecek hemen hiç kimse yoktur." [1]

Tabaa milletler reisi ruhanileri idaresinde yaşıyor ve bir takım imtiyazata malik bulunuyorlardı. Lisan, ırk, din ve içtimai adat bu anasını müslüman halktan ayırıyordu. İdarede keşme'teş bulunması ve muntazam ve bitaraf bi adliye sisteminin mevcut olmaması dolayısıyla muamelatta bu anasının aleyhine olarak bazı farklar ihdas olunuyordu. Her ne kadar Avrupa bunları nefine olarak islahat için ısrar etmekte idisede yüksek makamlarda mesuliyet ve teşebbüs hisleri bulunmadığından evvelki fenalıkların bir çoğu devam etti. [2]

Umumî menfaat mülahazasını azaltan ve şahsî menfaate mesâğ veren iki amil daha vardı. Ulema gayri müslimler lehine yapılacak her nevi islahata muhalefet ediyorlardı. Fikirlerine göre bu gibi islâhat Kuranın ruhuna muhalifti. Kâfirlerle müslümanlar arasındaki fark kuran tarafından tesbit olunmuştu. Kâfirlerin ahirette olduğu gibi dünyadada bedbaht olmaları mukadderdi

[1] Cilt XCIX (Kânunusanl. 1854) ss. 282-314

[2] — Mülki idareye hakim o'an ruhu (Morawitz) şu suretle ta'vir ediyor: "Tam bir unutkanlık, vücudun ruha galebesi, ve arzunun tamamen mefkudiyeti. Tenbellikde saadet, inhilale tevekkül, tam bir harelessizlik. Başka yerlerde fen ve tarakkinin hayatı değiştirmesinin ne ehemmiyeti var? Burada, bu mesut dünyada her şey en iyi bir şekilde iken niçin tahavvül aramalı?.. Diğer bir tarafta aynı müellif şöyle bir mantığın hukuk sürdüğünden bahsediyor:.. Topladığımız vergileri niçin devlete verelim? oda bunları bilahara maaş olarak tevzi etmiyormu? Maaşlarımızı doğrudan doğruya vergi mükelleflerinden almak daha basit değilmi?.. s 28.



+ çünkü Kuranın ahkâmına göre müslüman komşularından fazla vergilerle mükellefdiler. Bitaraf mutalaa edildiği takdirde gayri müslim anasırdan fazla vergi alındığı muhakkak olmasına rağmen ulema mevcut vaziyetin değişmesine imkân görmiyordu. Böyle bir haksızlığı bir mahkeme huzurunda isbat ise hayalattan madut olurdu. Filhakika bu zamanlarda hristiyanlar askerlikten muaf idiler fakat bu muafiyet Türk ordularının kahramanlığına ancak müslümanların iştirâk ettirilmesi fikrinden ileri geliyordu. Bundan başka ulema medreselerde tahsil görmüş ve liberal temayüllere sevki tabiiyle muhalif, fazla muhafazakâr kimselerden mürekkepti, aynı zamanda şahsi menfaatleride bunu icap ettiriyordu, çünkü her hangi liberal bir cereyan ulemanın heyeti içtimaiyesinde işgal etmekte olduğu imtiyazlı mevkii ellerinden alacaktı. [1]

İslahata mâni olan rmlerden biride sultanların ahlakı idi.

Ondokuzuncu asırdaki osmanlı hükümdarları şahsi ahlak noktai nazarından İmparatorluğun Süleymun idaresindeki şanlı günleri takip eden senelerde memleket mukadderatını ellerinde tutan osmanlı hanedanı azalarına nisbetle hiçde fena değillerdi. Fakat kendilerinin en büyük faziletleri iyi niyetlere malik olmalarıydı. Halbuki bu maksatlarını tatbik edecek seciye kudretinden mahrumdular. İkinci Mahmudu (1808-39) islahal arzusunda samimi olmamakla itham ederler. Bununla beraber kendisi yeniçerilerin imhasına ve orduda bazı islahata muvaffak oldu. Abdül mecit (1839-61) islahatın lüzumunu idrak etmişti ve Hattışerif ilanında samimi idi: „ kendisi iyi ve merhametli olmakla beraber etrafındakilerin tavsiyelerine mukavemet edecek derecede kuvvetli değildi. En el'eri iyi idi. Fakat gençliğinin ümit ettirdiği

[1] Mamafi sultan Abdülazize efkârı umumiyenin ehemmiyetini anlatan ve bihnetice hal'ine sebep olan hadise 1878 mayısında softaların saray önündeki nümâyişleri olmuştu.

şeyler kendisinde görülmedi, [12] Bedeni kuvveti ve ahlaki kudreti yoktu; zevklerinde mübalağalı idi; nihayet devrinin sonlarına doğru çok fazla müteassıp oldu. Halefi Abdülazizin (1861-76) devrinde ise Mecit zamanının ifratkârlıkları bile geride bırakıldı. Abdülazizde saraylar camiler, kışlalar, ve umumi binalar inşası arzusu adeta bir cinnet halini almıştı.

Kendisi selefleri zamanında iptidar olunan islahatla alakadar görünüyordu, Abdülmecit gibi buda mali buhran alametlerini farkedecek iktidarda değildi. Sadriazam Fuat paşa kâğıt parayı tedavülden çekecek para buluncaya kadar Padişah evrakı nakdiye ihracına devam etti. Mısırlı Kâmi paşanın gösterdiği gayretle maliyede azçok bir intizam tesis olundu. Mamafi mali vaziyetin vehametine inanmayan Azizin israfatı yüzürden bu gayretler heder olup gitti. [13]

İktisadi mahiyette olan diğer bir amil daha memlektteki islahatı gecikdirdi. Avrupa, belki gayri şuurî olarak, Osmanlı İmparatorluğundaki iktisadi vaziyetin olduğu gibi kalmasında menfaattardı. Umumiyetle zirai bir memleket olan ve pek az yerli sanayia malik bulunan bir Türkiye daima müstehlik bir memleket olacakti. Avrupa sanayi ve ticareti ondokuzuncu asırda büyük bir süratle inkişaf ediyordu binaenaleyh müslehlik bir Türkiye Avrupanın fazla mamulâtı için iyi bir mahreçdi. Diğer cihetten Türkiyede liberal ceriyanlar hasıl olur, tahsil ve terbiye ilerler

[12]—Lâkin “tasdik edilmelidirki Avrupa Mahmuda islahat teşebbüsünde muzaharat etmedi.... Kuvvetli bir ordu teşkili, imparatorluğu zaif görmekte menfaattar olan komşu devletlere emniyetsizlik ilka eylemişti.” (Halil Ganem,) “Les Sultans Ottomans, dans études d’histoire orientale.” (Paris, 1902), s. 242.

[13] — Yukardaki eser, ss. 209, 247. Sultan Azizin saray inşaatından bahseden Londuradaki Times gazetesi Eylül 30, 1863 nüshasında diyorki: “Bu, hakikaten teessüf edilecek bir temayüldür. Fransa ve İngilterenin padişah nezdinde bulundurdukları dost sefirlerin nazik bir serzenişine mevzu teşkil edebilir.... Bu muazzam binaların ifade ettikleri tarzı hayata nihayet verilmedikce Türkiye için bu idare zamanında bir ümit yoktur.”

ve memleketin tabii menbalarını ve istihsalini inkişaf ettirecek ameli ilimler kök salacak olursa tabiaten halkın bir çok ihtiyacları yerli mamulatta temin olunacak ve binnetice Avrupa'nın Türkiye'ye olan ihracatı azalacaktı [14]

### Avrupa İktisadi Mahrekinin İttisai

Gayri müterakki memleketlere yatırılan paraların siyaseti hariciyeyi tanzimde bir amil olmak itibarıyla ehemiyeti bu zamanlarda henüz tamamiyle anlaşılmamıştı. Mamafî Avrupadaki fazla sermaye ondokuzuncu asırda Osmanlı İmparatorluğunda tesir gösteren mühim bir amil olmuştu. Belki tarihin bir cilvesidir: haric memleketlerde tenmiye olunabilecek fazla sermayenin Avrupada toplandığı zamanlar Osmanlı tarihinde, yalnız dahili islahatın muvaffakiyetsizliğe uğradığı evane değil belki mütereddit ve müsrif hükümdarlar devrine tesadüf etti. Her halde bu iki hadisenin tasadüfü ve Avrupa menafii 1923 de Türk Cumhuriyetinin teessüsüne kadar Osmanlı İmparatorluğu iktisadiyat ve siyasetinde Avrupa nüfuzunu kuvvetlendirmekte olan bir vaziyet ihdas etmişti.

Sınai inkılap İngilterede onsekizinci asrın sonlarına ve ondokuzuncu asrın iptidalarına doğru doğmuştu. Bu devirde bükme makineleri, dokuma makineleri, buhar makineleri, ve maden izabe usulleri gibi mühim ihtiralar yapılmıştı. İngilterede bu ih-

[14]— "Türkiyede idari islahat yapılabilmiş olsaydı tarakkiye doğru büyük bir saik olacak ve Osmanlılar esas itibarıyla müstehlik ve Avrupa mamulati snaiyesine haraçguzar kalacak yerde müstahsil bir millet olacaktı. İşte Tam bir asır Avrupa siyaseti bu noktai nazara istinat eylemişti. Bu fikir ne asilane ve nede münevverlerden beklenen bir fikir değildi; fakat garp milletlerinin iktisadi ihtiyaclarına tevaluk ediyor ve onların yeni emellerine uyuyordu. Mefkûre ile alakası olmayan pek pratik bir siyasetti. (Ganem, yuktardaki eserden, s 212). İstanbul Amerikan Sefareti ataşelerinden (J. E. Gillespie) nin müellif için hazırladığı muhtıradada aynı noktainazar, Dünyunümmünye İdaresinin teessüsünden sonraki devre içinde, ehemmiyetle zikrolunmuştur.

tiralara tekniği büyük bir süratle tekemmül ediyordu. Bu tekemmülâtın İngilterede vücade gelmiş olması, Britanya Adalarının kömür ve demir hazineleri, ve faik İngiliz ticaret filosu, İngiliz sanayi erbabına, ondokuzuncu asrın ilk üç rubunda avrupada makine ile mal yapıp satmak inhisarını bahşetti. İstinsalâtı sınaîyenin artması ve pek müşkül teknik mes'elelerinin halli sermayeyi o kadar artırdı ki sermayedarlar fazla paralarını kullanacak yer aramağa başladılar. İlk sermaye fazlaları yerli sanayie yatırıldı. On dokuzuncu asır ortalarında cari olan serbestii ticaret siyaseti her ne kadar mahreçleri genişletmekle yerli sanayinin inkişafına sebep olduysada istihsal olunan bütün fazla sermayenin kârli bir surette istimaline imkân bırakmıyordu. Bu sebeple yeni ve bakir memleketlerde işletilecek veya Avrupadan istikrazda bulunmak istiyen devletlerin tahvilâtına yatırılacak çok miktarda sermaye fazlası vardı.

İngiliz sermayedarları fazla sermayeyi nisbeten az faizle yerli sanayia yatıracak yerde ecnebi esham ve tahvilâtı satın almağı daha kârli buldular. "Edinburgh Reviv" mecmuasında bir muharrir bu noktaya şu suretle temas etmektedir.

*« Yeni para yatırma sisteminin asıl gayesi dahilde elde edilebildiğinden fazla faizle harice para ikraz etmektir... Ecnebi memlekelerde para yatırmamın bir iki kuvvelli ve hususi müesseseye inhisar ettiği eski sistem zamanında haricte yüzde elli yerine memlekette yüzde üçlü para yatırmayı tercih eden binlerce kimse, şimdi dahilde yüzde beş yerine haricte onbeşle ikraza hazırđırlar. Harice para yatıranlar şimdiye kadar nisbeten küçük bir sınıf tüccardan ibaret iken şimdi bir çokları bunlara illihak etmişlerdir. Ellerinde mevcut sağlan tahvilâta ilâvelen, daha az emin, fakal daha ziyade hasulât geliren bir kaç sehim ve ya tahvil almağa yalıtız razı olmakla kalmıyor belki tehalük gösteriyorlar.» (15)*

[15] — "Edinburgh Reviv," mecmuası, Cilt CXXI (Kânunusani 1865) s. 223 — 51 "Yüzde Yedi," nam makaleden.

İngiliz sermayesinin ihracına tesir eden amillerden biriside “şirket halinde para yatırma usulü” idi; yukarda nakledilen parçanın ilk cümlesinde mevzu bahis olan “Yeni Sistem”, şüphesiz tamamıyla yeni olmamakla beraber, budur.

*“Sermayenin bu müteyazii bolluğu ve intişari, “Joint Stockn sistemindeki, nisbeten ani ve geniş inkişafın husule getirdiği yeni teşkilâtın neticesi hasıl oldu... Joint Stock şirketler artık yeni ticaret şekilleri icadına ve esrarengiz servet menbaları bulmağa 1820 de olduğu kadar mütemayil değildirler; sermaye lerini ecnebilere ikraz ile yüksek faiz almağa bakıyorlardı.*

*Her şekildeki ecnebi sermaye talebini tatmin etmek en ileri gelen fikirdi. Arazi sahiplerine ikraz bankalarıyla, tacirlere iskonto müesseseleriyle, hukumellere ve şehirlere ikrazlarla yapılan mali yardım ve fii faizin yüzde on ikiye ve ekseriya on sekize baliğ olduğu memlekete sermaye ithali yeni kumpanyalardan en mühimlerinin meşğuliyetini teşkil ediyordu.” [16]*

Fransadaki sınaî inkilap ondokuzuncu asrın ilk rubundan sonra başlar. O zamanlar İngiltere sınaî inkilabın vücuda getirdiği vasaitle başka hiç bir yerde mümkün olmayan sürat ve ucuzlukla makine mamulâtı çıkarırken Fransızlar henüz elleriyle işleyo- lardı. Bu asrın ancak üçüncü rubuna doğru durki Fransada ehem- miyetli bir sınaî inkişaf hasıl oldu ve Fransa İngiltereyle dünya pazarlarında rakabete başladı. İnkişafın en süratle vuku bulduğu devirde 1860 dan sonra serbestii ticaret siyaseti takip olunmuştu. Mamafî Fransa nüfusunun üçde ikisi ziraatle meşğuldü ve bu memleketin iştiharına sebep olan zahiren bitmez sermayenin men- bai da halkın bu kısmıydı. Her köylü bir sermayedardı

---

[16] — Yukardaki eser.

çiftliğinin sahibidi ve ananevi tasarrufu sayesinde az çok para biriktirecek bir iktidarda bulunuyordu. İşte biriktirilen bu vazi miktarlar büyüyerek bütün dünya milletlerinin sermaye için müracaat ettikleri bir hazine vücûda gelmiştir. 1860 da zürra sınıfının geliri bir milyar dolar olarak tahmin edilmişti; bu miktar memleketteki umum ücretlerin yüzde altmış yedisini teşkil ediyordu, ve sınaî ücretler mecmuundan dört defa büyüktü. [17]

İngiltere ve garbi Avrupa maliye, sanayi, ticaret ve ziraatte şayanı dikkat bir inkişafa mazhar oluyordu. Bu devrin mali faaliyeti diğer sahalardaki muasır inkişafın bir müşiridir. O esnada müzakere edilmekte olan yeni devlet istikrazlarından bahseden (*Journal des Débats*) gazetesi 24 mart 1862 tarihli nüshasında diyor ki: "Londurada ve Pariste bütün dünya devletlerine kâfi gelecek sermaye vardır." Fransada 1852 yi takip eden on sene zarfında işleyen demiryolların tulü (3800) den (11000) kilometreye çıktı, yani takriben yüzde üçyüz arttı. Aynı müddet zarfında Fransız sanayiinin kullandığı kuvvei muharrike (75500) den (205600) ze yükseldi. 1850 ile 1870 arasında buharla işleyen gemi tonajı (217000) den (1,100,000)e baliğ oldu; buhar ve yelkenli gemiler dahil olduğu halde dünya tonajı bu müddet zarfında iki misline yani yediden on dört milyona çıktı. 1850 de bütün dünyada işleyen demiryollarının tulü (38,592) kilometre iken bu miktar 1870 de (206651) kilometreye baliğ oldu. Fransada on nevi inşaat sanayiinde ücretler 1853 ile 1881 arasında 43 franktan 68.10 franga yükseldi. İngilterede inşaat sanayii ücret adedi müşirleri (1900 senesi 100 itibariyle) 1840 ile 1849 arasında 51, 1865 le 1870 arasında ise 77 idi.

[17] — "Dünyanın hiç bir yerindeki köylü Fransız köylüsü kadar sebatla arazi temellüküne çalışmaz; bu arzunun tatmini onların hayatlarında en büyük bir gayedir. Bu arzu Fransada umumidir. Her sınıfta bulunur; fakat hiç birinde zürra sınıfında olduğu kadar bariz ve kuvvetli değildir. Bunlar senelerce mahrumiyete katlanarak arazi almak için para biriktirirler."

(F. Marshall) "Fransada Nüfus ve Ticaret" 1861-2 (Londura, 1862). s. 50; ss. 52-3;.

1829 da Fransada onbir tasarruf sandığı vardı; onsene sonra bunlar (264) te balığ olmuşlardı; müteakip elli sene zarfında ise bu miktar (507) oldu, (987) de şube vardı. 1 Kanunüsanı 1889 da bu müessesât hissedarlarının adedi (5,364,000), tevdiat miktarı (2,493) milyon franktı; beher müdi başına vasati tevdiat (464 frank) oluyordu. Garbi avrupa yeniden bina ediliyor ve bunun içinde sinai inkilap keşiflerinden ve maliye ilminin prensiplerinden istifade olunuyordu. Avrupalılar çalışıyor, iktisat ediyor, paralarını yatırıyor ve spekülasyon yapıyorlardı [18].

Mamafi tetkik ettiğimiz mesele noktai nazarından bu faaliyetlerin maddi tazahurları Avrupa haricinde hasıl ettikleri neticeler derecesinde ehemmiyeti haiz değildi. İşte bu harici neti-

[18] — Cauderlier, Em. "L'évolution économique du XIX me siècle" (Brüksel, 1903). s (78). Bu eserde zikrolunan menbalarada bakınız; (W. Page) in idare tahrihi esinde hazırlanan, " Commerce and Industry-An historical review of the economic conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the declaration of war in 1914, based on Parliamentary Debates" Ticaret ve Sanayi-1815 Paris Sulhundan 1914 de harbin ilanına kadar Britanya imparatorluğu ahvâli iktisadiyesinin parlemanto zabıtlarına müstenit tarihi bir tedkiki. ( İki cilt Londura 1919) Cilt II Tablo: 1,23,56,57,63,72,121,122; (A. de Foville,) "L'épargne en France" Fransada Tasarruf, "Annales du Conservatoire des Arts et Metiers, den (Paris 1889)

"1852-54 senelerinde Fransada sanayi ve spekülasyonda hummai bir faaliyet vardı. Halka her cins şirket hisseleri arz olunuyordu, nüfusun yarısı borsa spekülasyonlarıyla meşğuldü, milletin hususiyeti adeta birden bire değişmişti; eski saklama usulleri yerine sermayeyi yeni istikametlere cezbeden kârlı işler tercih olunuyordu, Fransada inşaat büyük bir süratle devam ediyordu. Paris, Liyon, Marsilya ve diğer bir çok merkezlerde bütün mahalleler yeni binalarla örtülüyordu." ... Marshall; - yukarda mezkur eserinde-ss 137 -38... "Türk maliye nazırı Hazine için muvafık şartlar elde etmek için her taşa başvurdu. avrupa pazarlarındaki para bolluğu ve sermayedarların paralarını kârlı surette yatırmak için her fırsattan istifadeye şıtap etmeleri sayesinde işi kolaylaştı..." 14 Avustos 1869 tarihli Londura Times gazetesinde Levant Herald (İstanbul) dan naklen; Dördüncü babın 24 numaralı notuna müracaat.

celer Osmanlı İmparatorluğunu da alakadar etti. Türkiyenin (1854) den (1875) e kadar Avrupadan istikraz eylediği paranın yekûnu bir milyar dolardan fazla idi. Diğer memleketlerde dahi mühim mebalîğ devlet tahvilatına yatırılmıştı. Bu asrın başlarında İspanya ve Portekiz hükümetleri Londura piyasasından istikrazlarda bulunmuşlardı. Aynı suretle Arjantin, Peru ve Honduras devletleride Paristeki fazla sermayeden istifadeye şitap eylemişlerdi. Bu memleketler nihayet tahvilat tediyatını tatil mecbur oldular; çünkü faiz ve itfa akçasi tediyatı bunları âdeta iflâs ettirmişti. Ondokuzuncu asır müstakil milli devlet fikrinin galebesine şahit olmakla beraber bu galebeyi bir takım devlet iflaslarının lekelediğini de görüyordu. Bu devletlerin müdiranı milli varidatı idare edemeyecek derecede ehliyetsiz ve Avrupa sermayesinin alakadar olduğu tahvilâtı tediye etmemekteki tehlikeyi göremeyecek derecede safıydılar? Osmanlı İmparatorluğunun Afrikadaki vilâyetlerinde lafzan tabii fakat bilfiil müstakil olan hükümdarlar da kolayca [para buluyorlardı; fakat istikrazların tabii neticelerinden kurtulmanın güç olduğunu gördüler. Tunus Beyi bu siyaseti takip etti ve yirmi sene sonra Fransız himayesini kabul eden bir muahedeyi imzalamaya mecbur oldu. Aynı müddet zarfında Fransız ve İngiliz parası Mısırada ikraz olunuyordu. Hidiv ise Tunus Beyinden daha müsrif di. 1882 de Britanya askerleri Mısıra girdiler. Harice yapılan ikrazat, siyaseti hariciye üzerinde tesir ediyordu.

### Türk İstiklâlinde İlk Takyidat

Dünyüümumiye İdaresinin tesisinden çok evvel Avrupa devletleri osmanlı idaresinin diğer mühim sahalarına müdahale salâhiyetini istihsal etmişlerdi.

Avrupanın Türkiyedeki mevkiini Sultan Süleymanın 1535 de Birinci Fransua ile aktettiği muahede tesbit etmişti. Bu muahede 1740 da Birinci Mahmut tarafından ikmal ve 1802, 1808,



1861 muahedeleri gibi Fransa ile yapılan diğer muahedelerle tekit olunmuştu. Bunların en mühim üç esası şunlardı: Osmanlı İmparatorluğunda ikamet eden Avrupa devletleri tabaası kendi kanunlarına göre ve kendi konsoloshane mahkemelerinde muhakeme edilecekler, Osmanlı vergilerinden muaf olacaklar, ve ecnebi mahreçlerden gelen mallardan alınan gümrük resmi muayyen bir miktarı tecavüz edemeyecekti. Bu esaslardan ilk ikisi ecnebi İmparatorluk kanunlarının haricinde bırakıyor ve üçüncüsü idhalâta imtiyazlı bir mevki vererek binnetice ticaretin mühim bir kısmını ecnebilerin eline veriyordu. [19]

Evvelâ Fransa ile Rusya hiristiyan akalliyetleri himaye iddiasında bulundular. Fransa bu hakkı, kendisine imparatorlukta ki katolikleri himaye salâhiyetini bahşeden 1535 muahedesine istinat ettiriyordu. Rusyanın hakkı daha şüpheli idi, fakat bu devlette her halde 1774 Küçük Kaynarca muahedesine müsteniden himaye iddiasında bulunuyordu. İşte bu iki devlet bu imtiyaz için Kırım harbini yaptılar. Umumiyet itibarile Avrupa Manzumei düveliyesinin malik olduğu hukuk ve imtiyaz derece derece inkişaf eyledi. Evvelâ, ecnebi müdahale Makamatı Mübarekeye bunlara bakanlara ve ecnebi züvvara şanıldı. Bilâhara katolik ve Rum ortodoks mezhepleri saliklerine de teşmil olundu. Nihayet bütün Osmanlı hiristiyanlarının himayesi Avrupa devletlerine teveccüh etti. [20]

[19] Eversley, G., "The Turkish Empire" (Londura, 1917), s. 287. (Eversley)e göre Sultan Azizin zaif tabiatleridir ki, Avrupanın Türkiye de adeta bir vasayet tesis etmesine sebep olmuş ve bu hal İstanbulda ki ecnebi diplomatlarına ıslahat hususunda büyük bir salâhiyet vermiştir. Maamafih Avrupanın imtiyazlı vaziyetini muahedelerle tekit için hiç vakit kaybedilmemiştir. Çünkü muahedeler siyasi mümessillerden daha çok paydar oluyorlardı. (Engelhardt)ın "Le droit d'intervention et la Turquie" (Paris, 1880) ve (P. M. Brown) ın "Foreigners in Turkey — Their Judicial Status," (Princeton 1914) nam eserlerinede bakınız.

[20] — (Engelhardt,) s. 30

[Devam edecek]